

TÜRK DÜNYASININ MÜTEFEKKİRİ MİRZE FETHALİ AKHUNDOV

Prof.Dr.Babek Osmanoğlu KURBANOV*

Mirze Fethali Akhundov'un ismi haklı olarak dünyanın en ünlü filozofları ve medeniyet temsilcileri ile bir arada zikrediliyor. Bunun sebebini belli manada Akhundov'un muazzam ve çok yönlü verimli faaliyeti ile izah etmek mümkündür. O, ünlü filozof, dram yazarı, maarifçi, (eğitimci), medeniyet temsilcisi vs. gibi alanlarda geniş şöhret bulmuştur. Hatırlatılmı ki M.F. Akhundov bir eğitimci ve düşünür gibi Azerbaycan dram sanatının ve tiyatrosunun temelini koymuş, yetenekli bir şair gibi şiirler yazmış, yeni alfabe ideyasını ileri sürmüş, yobazlığın ve aşırı milliyetçiliğin aleyhine arahksız olarak mücadele vermiş, kadınların sosyal adaletliği ve eşitlik uğrunda haklarını savunmuş, daima avamlığa, cehalete, manevi-etik haksızlıklara vs. karşı çıkmıştır. O, felsefi fikir tarihine orijinal kavramları olan ve esasen maddecilik mevkiini savunan bir filozof olarak dahil olmutur. Kendi seleflerinin (öncelerinin) ilerici gelenekleri esasında eğitimleşmiş M.F. Akhundov (burada yetenekli şair ve yüksek bilim sahibi Mirze Şefi Vazeh ile olan yakınlık ve onun derin etkisini özel olarak kaydemeliyiz), aynı zamanda Rus ve Avrupa klasiklerinin, böylece de felsefi fikir temsilcilerinin eserlerini derinden öğrenir, kendi çok yönlü faaliyeti yoluyla (daram eserleri, felsefi risaleleri, ilmi makaleleri veya mektupları vs.) yaşadığı devrin sosyal-siyasal ve ekonomik problemlerini, onların çoğu kez geniş zahmetkeş kitlelerin ideallerine aykırı olmasını açıklamaya çalışıyordu. Hâla sağlığında iken M.F. Akhundov'un edebi-bedii, böylece de bedii-estetik ve felsefi eserleri Azerbaycan halkının ve diğer milletlerin demokratik fikrinin ilerici temsilcilerinin dikkatini çekmiştir.

* Atatürk Üniversitesi, K.K.Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi Bölümü
Öğretim Üyesi

Büyük düşünürün derin ansiklopedik bilgilerine, aynı zamanda Doğu ve Batı'nın ilerici felsefi-estetik kavramlarına ve teorilerine, kültürel zenginliklerine, bedii medeniyetine ve ilmi-teorik prensiplerine derinden sahip olabilmesine göre onun kendisinin felsefi-estetik kavramları ve genelde bütün yaratıcılığı da gerçekten beynelmilel önem taşımaktadır. Mesela, malumdur ki, M.F.Akhundov M.Y.Lermontov'un, M.Derjavin'in, A.S. Puşkin'in yaratıcılıklarını derinden öğrenmiş, Belinski, Çernişevski, Dobrolyubov ve Gertsen'inin felsefi görüşlerini geniş tebliğ ediyor, Con Styuart Mill'in eserleriyle, öylece de Monteskye'nin "Farsça Mektuplar"ı, Bauer'in "Felsefe Tarihi", Volter, Diderot, Holbah vb. gibi XVIII asır düşünürlerinin felsefesi ile yakından ilgili idi.

Bunu bir daha M.F. Akhundov'un ilerici ictimai-siyasi, felsefi ideallerinin, konferanslarının ve fikirlerinin bir dizi ülkeleri, özellikle de Doğu ülkelerinin demokratik fikirlerine olan büyük etkisini gösteren çok sayılı ilmi-estetik eserlerinden takip edebiliriz. Mesela, bu bakımdan örnek olarak İran alimi, doktor F.Adamiyat'ın fikirleri özel merak doğurabilir. Azerbaycan düşünürünün ilerici İran medeniyet temsilcilerine ve bilim adamlarına olan büyük etkisini itiraf eden alim bir daha bildiriyor ki, Mirze Fethali gerçekten de İran'da öncü idealaların ifadecisidir. Mirze Melkum Han, Mirze Ağa Han Talıbov, Mirze Yusuf Han Müsteşar-ud-Dövlə gibi bütün İran düşünürlerinin ictimai siyasi bakışlarının oluşmasında M.F. Akhundov ideaları önemli rol oynamıştır¹.

Bir kaç diğer araştırmacılar da defalarca buna benzer fikirleri tekrarlıyor ve Yakın ve Orta Doğu halklarının ilerici fikrinin gelişmesinde oynadığı olumlu rola dikkat çekiyorlardı. Mesala, Beyrut'ta Arap dilinde yayımlanan "At-Tarik" dergisinde ışık yüzü görmüş bir yazıda kaydediliyor ki, M.F. Akhundov kendi cüretli felsefi eseri olan "Kemal-üd Dövlə'nin Mektupları" esrinde, bir dizi mektuplarında, röportajlarında ve notlarında alem, doğa, din üzerine ilgi çekici idealar söylüyor ve onların hepsi günümüzde de kendi değerini korumaktadır².

Özel olarak kaydetmek gerekir ki, hâla yaşadığı zamanda bile M.F. Akhundov'un eserleri, öylece de felsefi risaleleri ve komedileri Doğu dillerine

tercüme edilir ve yukarıda gösterdiğimiz gibi Doğu halklarının içtimai-siyasi, felsefi-estetik fikrine büyük etki gösteriyordu. Mesala, filozofun geniş şöhret bulmuş altı komedisi ve "Aldanmış Kevakip" uzun hikayesi vaktiyle Mehmedcafer Karacadağı tarafından fars diline tercüme edilmiştir. Bu eserlerin aynı tercümede yeniden 1970 yılında Tahran'da fars dilinde yayınlanmasında bir daha M.F. Akhundov mirasının çağımızda da kendi manevi zenginliklerini yitirmemesini kanıtıyor³.

Mehmedbağır Momini'nin hazırladığı kitap da belli bir merak doğurur. Kitapta yazılmış geniş kapsamlı girişte Azerbaycan Akhundovşinaslarının, bu sırada Aziz Şerif'in, Feyzulla Gasımmzade'nin, Mikayıl Refili'nin, E. Eliyeva'nın vb. eserlerinden istifade olunmuştur. M.Momini de M.F. Akhundov'un İran'ın içtimai-siyasi hayatındaki rolünü yüksek değerlendirir ve onun İran'da bütün bedii, öylece de edebi prosese olan büyük ilerici tesirini belirtiyor. M.Momini bir daha kaydediyor ki, M.F.Akhundov komedilerinin fars diline tercüme edilmesi sahasında "Fars edebiyatında Avrupa tiyatrosuna yol açılmış oldu"⁴. Daha sonra o yazıyor ki, M.F.Akhundov'un "Aldanmış Kevakip" uzun hikayesi "yeni fars romanının meydana gelmesi için güzel zemin yaratmış oldu"⁵ ve o, yeni edebi tenkiti M.F. Akhundov'un fars dilinde yazılmış edebi-tenkidi makaleleri olmadan tasavvur edebiliyor⁶.

Artık XIX asrın sonlarından itibaren M.F. Akhundov'un eserleri Avrupa dillerine de tercüme olunmağa başladı, ilgi çekicidir ki, çoğu kez bu tercüme fars dilinden gerçekleştirilirdi ve tabii ki, bu da bir daha Azerbaycan düşünürünün eserlerinin İran'da geniş şekilde yaygın olmasını gösterirdi. Malumdur ki, "Lenkeran Hanlığının Veziri" komedisinin Fars dilinden İngiliz diline tercümesini Y.H.Hagger ve G.Le Strenj (London, 1882) gerçekleştirmişler. Komedinin İngiliz variantı "Fars piyesi" ismi ile yayınlanmıştır.

1886 yılında M.F.Akhundov'un "Molla İbrahim Kimyager" komedisi de Barbye de Meynar tarafından Fransız diline tercüme edilip, "Jurnal Aziatik"

dergisinde yayınlandı. Gene bu yılda komedi G.Le Sterdj tarafından (Fars yayımı "Djomal of ze royal Aziatik sosaeti" XVIII, I) İngiliz diline tercüme edilir.

1889 yılında Viyana'da M.F. Akhundov yaratıcılığı üzerine Adolf Varmund'un eserini de belirtmek gerekir. A.Varmund aynı zamanda M.A.Akhundov'un "Müsyje Jordan ve Derviş Mesteli Şah" eserini Alman dinine çevirebilmiştir. Böyle bir listeyi isteğimiz kadar artırmak mümkündür. Böyle ki, çağımızda bile M.F.Akhundov yaratıcılığına olan ilgi daha da artıyor ve onun eserlerinin orijinaldan, Azerbaycan Türkçesinden tercümelemlerinin sayısı durmadan artıyor.

Azerbaycan düşünürünü eserlerinin yayılmasında, Fransa-Azerbaycan edebi alakalarının genişlemesinde 1967 yılında Fransa'da yayınlanan M.F.Akhundov'un eserlerinden ibaret bir kitap da önemli rol oynamaktadır⁷. Kaydetmek gerekiyor ki, büyük Azerbaycan dram yazarının komedilerinin metinlerinin Azerbaycan dilinden direk olarak Fransız diline olan tercümesini Lui Bazen gerçekleştirmiş ve bu vaktiyle Paris'de UNESCO ile eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında felsefe ve sosyal bilimler sahasında emektaşlığın üzerine sözleşmenin bağlanmasına esasen gerçekleştirebilinmiştir.

Son zamanlar biz M.F.Akhundov yaratıcılığı üzerine ilmi-teorik eserlerin, monografilerin, makalelerin yayınlanmasının şahidi oluyoruz ve bu da bir daha büyük düşünürün bir kaç felsefi-estetik fikirlerinin, bedii eserlerinin çağımızda da hayatiliğini, aktüelliğini kanıtlıyor. Bu açıdan bir daha tanınmış İran sosyologu ve tarihçisi F.Adamiyat'ın "Mirze Akhundzade'nin İdealaları"⁸ monografisini belirtmek istiyoruz. Burada yazar Azerbaycan düşünürünü bütün Doğu'da dramaturji sanatının ve realist nesrin temelini koymuş bir şahıs, İslam aleminde alfabe alanında gerçek bir reformcu, klasik edebiyatın taşlaşmış geleneklerine karşı mücadele veren insan, aynı zamanda Batı kültürünün ilerici idea-estetik zenginliklerinden faydalanma eğiliminin taraftarı gibi değerlendirmeğe çalışıyor. İran alimi aynı zamanda M.F.Akhundov'un her türlü sosyal adaletsizliklere ve haksızlıklara karşı mücadele vermesini, onun devletin yöneltmesinde demokrasi ilkelerin üstün olmasını

belirtiyor. O bir daha gösterir ki, düşünürün fikirlerinde dolaşıklıkla, mantıksızlıkla yer yoktur, o şuurun tantanasını her zaman ön plana çekebiliyor⁹.

Bazen yabancı araştırmacılar M.F.Akhundov'un felsefi ve bedii-estetik mirasında kendisine yer bulmuş somut problemlere de dikkat ediyorlar. Bu bakımdan çoğu kez onlar düşünürün Arap alfabesinin, bu sırada Azerbaycan'da, İran'da ve Türkiye'de onun değiştirilmesi ile ilgili faaliyetini önemli sayıyorlar. Bu mesele F.Adamiyat'ın yukarıda belirttiğimiz eserinde bir daha dikkata alınır.

Türk araştırmacısı H.Dizdaroglu ise M.F.Akhundov'un alfabe problemine ve onun İslam aleminde tekmiileştirilmesi meselesi üzerine¹⁰ özel makale yayınlamıştır. Müellif M.F.Akhundov'un bütün Doğu'da ictimai, felsefi, bedii-estetik fikrin gelişmesinde müstesna rolünü kaydetmekle birlikte, aynı zamanda büyük faktoloji malzemeler ve tarihi gerçeklikler esasında düşünürün Arap alfabesinde reformun gerçekleştirilmesi yolundaki aralıksız ve yorulmak bilmeden mücadelesini de gösterir. Araştırmacının fikrine göre M.F.Akhundov kendi reformaya göre yönlendirilmiş isteğini onunla esaslandırıyor ki, aynı bir harf kelimenin önünde, ortasında ve sonunda farklı farklı yazılır ve bu okuyuşta belli zorunluluklar yaratıyor. Bundan savayı Arap alfabesinde genelde sesli yoktur. H.Dizdaroglu burada aynı zamanda Agah Sırrı Levend'in "Türk Dilinin Gelişme ve Basitleşme Merhalesi" eserine müracaat ediyor ve yazıyor ki, bizim kullandığımız harfler kelimeleri düzgün okumaya imkan vermiyor. Her bir kelimeyi çeşitli şekilde (beş-on varyantta) okumak oluyor ki, bu da yazmayı ve okumayı zorunlu kılıyor¹¹.

Büyük eğitimci filozofun Arap alfabesini değiştirmek ve tekmiileştirmek yolundaki çabalarının esas-motiflerini belirten müellif (hatırlatmak gerekir ki, Doğu halklarının medeni ve ekonomik açıdan Avrupa'dan geri kalmalarının nedenlerini M.F.Akhundov belli derece Arap alfabesinin mükemmel olmaması ve onun geniş kitlelerin kullanılmasındaki karmaşıklıkla ile izah ediyordu, aynı zamanda filozofun pratikte Arap alfabesinin yeniden değiştirilmesi ve geniş okuyucular için daha gerekli, kullanılır olması yolunda ileri sürdüğü somut teklifleri de açıklamaya çalışıyor. Bunsuz ise M.F.Akhundov halkının eğitimi ve terakkisini tasavvur bile

edemiyordu. H.Dizdaroğlu bu açıdan A.V.Yurtsever'in şu sözlerine müracaat etmeli oluyor: "Yazı sisteminde dolaşıklığı ve zorunluğu aradan kaldırmak gerekçesiyle Akhundzade aşağıdakileri teklif ediyor: 1.Arap alfabesinde reformu gerçekleştirmek ve noktaları aradan kaldırmak; 2.Seslileri ve harekeyi, hat üstü ve hat altı işaretleri belli işaretlerle karşılamak¹².

Hemen burada müellif belirtiyor ki, 1863 yılında M.F.Akhundzade kendi Arap alfabesi reformunun tasarısı ile İstanbul'a gelmiş ve o çağda Baş Vezir Fuad Paşa'ya takdim etmiştir. Şu projenin o döneminde kabul edilmemesi nedenini araştırmacı hegemen olan sosyal-ictimai durum, devrin dini ideolojisi ve ahlaki münasebeti ile izah etmeğe çalışıyor. Aynı zamanda makalede haklı olarak M.F.Akhundov'un kendi fikirlerini gerçekleştirmek yolundaki inancı ve kararlığı, aralıksız faaliyeti yüksek değerlendirilir. Daha sonralar H.Dizdaroğlu'nun da gösterdiği gibi M.F.Akhundzade Arap alfabesinden tamamiyle imtina etmeği kararlaştırmış ve Latin harflerine temellenen yeni bir alfabenin gerçekleştirilmesini önemli saymıştır. Müellif İslam dünyasında alfabe reformu meselesinde M.F.Akhundzade'nin uzakgörünürlüğünü özel olarak vurgulamakla birlikte bir daha belirtiyor ki, Türkiye'de onun ilk defa ileri sürdüğü projeden yalnız 65 yıl sonra bu reform gerçekleştirilebilmiştir.

Son zamanlar Batı'da M.F.Akhundov'un dramaturji yaratıcılığına ilgilinin artmasının şahidi oluyoruz. K.Tselnarova'nun "M.A.Akhundov'un dramaturjisi" isimli ilgiçekici makalesi bu bakımdan oldukça büyük önem taşıyor. Burada biz Batı şarkiyatçılığında akhundovşınaslığın problemlerinin araştırılması oranındaki boşluğun doldurulması isteğini duyuyoruz. Nitekim, burada büyük Azerbaycan düşünürünün hayat ve yaratıcılığına hasr edilmiş bir kaç ilmi-teorik eserler gözden geçirilir. Mesela, müellif burada Horst Vilfrid Brands'ın "Azerbaycan'lıların halk maişeti ve Mirze Feteli Akhundov'un (1812-1878) piyeslerinde modernist eğilimler" eserine müracaat ediyor ve onun Azerbaycan düşünürünün şahsiyeti ve yaratıcılık mirasının öğrenilmesi işine büyük katkıda bulunmasını belirtmekle birlikte bu

eserin esaslı olarak uzun bir zaman Batı şarkiyatçılığında dikkata alınmamasına üzülmüyor.

K.Tselnarova'nın M.F.Akhundov'un yaratıcılık mirasını, aynı zamanda onun hakkında Batılı araştırmacıların ilmi-teorik eserlerini iyi bilmesini de özel olarak kaydetmek gerekiyor. Burada müellifin Azerbaycan alimlerinin eserlerinden faydalandığı dikkat çekicidir. Mesela, onun Azerbaycan alimi A.K.Rzayev'in bir yazısına müracaat etmesi bu açıdan merak doğurur. K.Tselnarova A.K.Rzayev'in böyle bir fikrine hak kazandırıyor ki, komedi ("Tebriz Avukatları") yalnız Doğu mahkemesine değil, aynı zamanda Oniki İmamın şii tarikatının kabul ettiği geçici niğah enstitüsünü eleştirir. O, şu ilkenin gerici karakterini, aslında onun şu enstitü vasıtasıyla fahişeliği legal haline getirmesinin gerici karakterini eleştiriyor¹³.

Yabancı edebiyatta bazan M.F.Akhundov'un yaratıcılık mirası Doğu halklarının demokratik fikrinin öncü medeniyet temsilcilerinin faaliyetleri ile karşılıklı ilgili şekilde geçiriliyor. Bu meyil vaktiyle Kaliforniya Üniversitesinin (Bertli, ABD) Yeni Doğu Dilleri Bölümünün üyesi Hemid Algar'ın "Mürze Melküm Han" kitabında özellikle kendisini gösterir. Müellif M.F.Akhundov'un ictimai-siyasi ve felsefi bakışlarını ünlü İran yazarı M.Melküm Han'ınki ile karşılaştırarak onların her ikisinin son amaçlarının çok yakın olması, bir dizi fikirleri arasında benzerliklerin olmasını açıklamaya çalışıyor. Mesela, M.Melküm Han İran toplumunun Batı ve demokrasi ruhunda yeniden kurulması ideasını savunuyor, Arap alfabesinin reforması uğrunda mücadele veriyordu ve bütün bunlar yukarıda belirttiğimiz gibi M.F.Akhundov'un yaratıcılık faaliyetine de özgü idi.

H.Algar İslam aleminin her iki ünlü şahsiyetlerini birbirine yaklaştıran Arap alfabesinin reformu problemlerine özellikle daha fazla dikkat çekiyor. H.Algar da 1863 yılında M.F.Akhundov'un kendi reformunun projesi ile İstanbul'a gelmesini ve burada büyük ilgi gördüğünü belirtiyor. Bununla birlikte H.Algar cemiyet-i Osmaniye'de ileri sürülmüş tasarının kabul edilmemesi sebebini açıklamaya çalışıyor¹⁴ ve bunu belli derecede Mirze Hüseyin Han'ın ismi ile ilgilendiriyor. Araştırmacı belirtiyor ki, bu şahsın Osmanlı yönetmenlerine M.F.Akhundov'un

güya dinin düşmanı olması ve Rusya'nın lehine istihbarat yapması gibi malumatlar vermesi nedeniyle Azerbaycan düşünürü yüksek devlet dairelerinde gereken değeri alabilmemiştir¹⁵.

Monoğrafının müellifi aynı zamanda kaydediyor ki, M.F.Akhundov'un faaliyet gösterdiği mühit, Tiflis'te Kafkasya'nın ilerici medeniyet temsilcileri olan Aleksandr Çavçavadze, Haçatur Abovyan, dekabrist (Aralık devrimcisi) Bestujev-Marlinski, Alman şarkiyatçısı Adolf Berje gibi şahsiyetlerle ilişkiler saklaması, Petersburg ve Moskova (Kazım-bey, Bernard Dorn), Paris ve Londra alimleri ile mektuplaşması yazarın dünya görüşünün oluşmasına büyük etki göstermiş, bir daha onun bilgilerini zenginleştirmiş ve oluşturmuştur. Bununla birlikte Algar M.F.Akhundov'un güya Batı etkisi altına düşmesi ve bu nedenlere göre de kendi esas dikkatini yalnız "İslam Dünyasının" reformasına yetirmesine ve aslında siyasi hayatta o kadar da uğraşmamasını kanıtlayıcı çaba gösterir. Aynı zamanda H.Algar kaydediyor ki, "M.F.Akhundov sürgün edilmiş "dekabristlerle" tanışığa bakmayarak Rus (devrimci) inkılabı siyasetine ilgi göstermiyordu. Mülkiyetin mahiyetinin açıklanmasını o, müslüman monarhların eleştirilmesi amacı ile yapıyordu, O Rus çarının müslüman ülkelerinin modernleştirilmesine yönelik çabalarını eleştirmekten çekinmiyordu¹⁶. Tabii ki, böyle yanlış fikirleri desteklemek olmuyor. Böyle ki. kendi çağında bu sırada Rus sosyal-demokratları Çernişevski, Dobrolyubov, Belinski, Gertsen vb. ilerici idealleri esasında eğitilmiş, aynı zamanda bir devlet memuru gibi sık sık Çar hükümetinin adaletsiz yasaları ve metodları ile yüz yüze gelen M.F.Akhundov, aksine Çar yönetiminin antihümanist, antidemokratik mahiyetini aydın şekilde anlıyordu. Kendi mektuplarında, edebi-tenkidi makalelerinde, felsefi risalelerinde ve özellikle komedilerinde o, bu veya diğer şekilde sosyal-siyasal meselelere değinir, Çarlık kuruluşunun emperyalist, despotik, istirmarcı karakterini, böylece de Rus imparatorluğu arazilerinde yaşayan halkların ve ulusların özgürlük ideallerine ve arzularına aykırı olduğunu açıklıyordu¹⁷.

Çoğu kez büyük ümanistin şu prensipial münasebeti kendisini onun yarattığı bedii eserlerinde ifade olunmuştur ve ne yazık ki, H.Algar şu yönleri dikkate almayarak yukarıdaki yanlış fikirleri savunmuştur. Mesela, M.F.Akhundov kendisinin ölmez "Hacı Kara" komedisinde Çarlık Rusya'sında hüküm süren ve zehmetkeş kitlelerin istismarına yönelik bürokrasisini, yolsuzluğu, rüşvetçiliği, aşırı milliyetçiliği vs. yüksek meharetle ve bedülikle açıklıyor. Tesadüfi değil ki, bu yönü dikkate alan ünlü Azerbaycan filozofu Heyder Hüseyinov haklı olarak **bir daha** belirtiyordu ki, Çar mahkeme organlarında hüküm süren bürokrasisini, süründürmeciliği, yolsuzlukları vs. eleştiren M.F.Akhundov, aynı zamanda somut olarak bu yargılamanın beş sene uzatılması ve işin çözümlenmesi sonucu insanın kaybolmasını bile açıklamaktan çekinmiyordu¹⁸. Bu bakımdan görkemli Azerbaycan yazarı A.Hakverdiyev'in M.F.Akhundov'un Çar üsuli-idaresine karşı barışmaz mücadelesini açıklayan bir fikrini de hatırlatmak istiyoruz: "Epoletlerde, ödülleri, haçlarla ve madalyalarla süsleştirilmiş elbise altında kinle yanan alevli bir kalp atıyordu¹⁹.

Tabiidir ki, büyük filozof ve ~~dran~~ yazarının kendi deviri için özgür ve ilerici fikirleri hiç bir zaman yukarı tabakalı devlet adamlarının rağbetini kazanabilmezdi ve aksine onlar bu konulu ideaların geniş yayılmasının karşısını almaktan ötürü her türlü geleneksel vasıtalara el atıyor, özellikle de onların yayılmasının karşısını alıyordu. Tesadüfi değil ki, M.F.Akhundov oğluna yazdığı bir mektubunda durumdan şikayet ederek belirtiyordu ki, onun çağdaşı olduğu toplumda felsefi eserleri olan "Hind Perensi Kemal-un Dövle'nin İran Prensi Celal-ud Dövle'ye olan üç mektupu" gibi felsefi eserlerinin yayılması asla mümkün değil²⁰.

Gerçekten de yaşadığı devirler M.F.Akhundov'un yalnız bedii eserleri yayımlanmış, devrinin sosyal-siyasal ve ekonomik kusurlarını, sosyal haksızlıklarını eleştiren, aynı zamanda ilerici ideaları terennüm eden ilmi eserleri ise zamanında ışık yüzü görememişlerdi. Bununla birlikte M.F.Akhundov'un genelde esasen Azerbaycan'ın sosyal-siyasi hayatı ile, maarifçilik ideaları ile ilgili olan ideaları,

aynı zamanda özellikle bütün Doğu halklarının da siyasi uyanışında, milli şuurunun ve kültürlerinin oluşması ve gelişmesinde belli rol oynamıştır.

Sırf bu nedenlere göre de onun çok yönlü yaratıcılık mirası bu gün de kendi aktüelliğini ve önemini saklamakla birlikte haklı olarak daima sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında alimlerin ve medeniyet temsilcilerinin derin ilgisini çekmektedir.

DİPNOTLAR

1. Bkz.: A.M.Agahi. M.F.Akhundov'un İran'da İlerici Fikrin Gelişmesine Etkisi Üzerine.-Azerbaycan SSR EA Haberleri (Felsefe ve Hukuk), 1962, No.10 s.79; R.M.Emnirov. M.F.Akhundov ve XIX Asrın Sonu ve XX Asrın Başlarında İran'da İlerici İctimai-Siyasi Fikrin Gelişmesi, Bakü, 1971, s.6
2. Bkz.: R.M.Eminov. Gösterdiğimiz eseri, s.10.
3. Bkz.: Mirza Fethali Akhundzade. Tensilat, Tahran, 1349.
4. Mirze Fethali Akhundzade. A.g.e.
5. Mirze Fethali Akhundzade. A.g.e.
6. Mirze Fethali Akhundzade. A.g.e.
7. Bkz.: M.F.Akhundov. Comedies. Editions Gallimard, Paris, 1967, s.264.
8. Ferudun Adamiyet Endi ehay Mirza Fethali Ahundzade. Tahran, s.66.
9. Ferudin Adamiyet A.g.e.
10. H.Dizdaroğlu. Mirza Fethali Akhundzade ve Alfabe Meselesi.-Türk Dili, Ekim, 1971, s.30.
11. H.Dizdaroğlu. A.g.e.
12. H.Dizdaroğlu A.g.e.
13. X.Celnarova. Das dramatische Werk Mirza Feth-Ali Akhundzade's In: "Asian and African Studies", 1974, s.169-176.
- 14.Bilal N.Şimşek. Azerbaycan'da Türk Alfabeti (Tarihçe). Ankara, 1991 s.2.
- 15.H.Algar. Mirze Malkum Khan. A.Study in the history of Iranian Modernizm. Berkley-Los Angelos-London, 173.

16.Bkz.: H.Algar. Gene orada.

17.M.F.Akhundov'un siyasi görüşleri üzerine daha kapsamlı olarak bkz.:

A.Rzayev.M.F.Akhundov'un Siyasi Bakışları. Bakü, 1968, s.74-94

18.H.Hüseynov. XIX Asır Azerbeycan'da İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden
(Rus dilinde), Bakü, 1949, s.278.

19.H.Hüseynov. Gösterdiğimiz eseri, s.279.

20.H.Hüseynov. Gene orada, s.276.